

SANKTUARIUM DIECEZJALNE ŚWIĘTEGO WOJCIECHA, BISKUPA I MĘCZENNIKA W ŚWIĘTYM GAJU

Słowa kluczowe: Święty Gaj, św. Wojciech, sanktuarium, kościół, architektura, wyposażenie, diecezja elbląska

Keywords: Święty Gaj, St. Adalbert, sanctuary, church, architecture, furnishings, Elbląg diocese

Schlüsselwörter: Heiligewalde, St. Adalbert, Wallfahrtsort, Kirche, Architektur, Ausstattung, Diözese Elbląg

Dnia 9 maja 2021 roku minęła 35. rocznica ustanowienia kościoła w Świętym Gaju sanktuarium diecezjalnym, które poświęcono św. Wojciechowi, biskupowi i męczennikowi. Początki tego wydarzenia sięgają 1980 roku, kiedy to bp Józef Glemp (biskup warmiński w latach 1979–1981)¹ przeprowadził konsultację historyczną z prof. Aleksandrem Gieysztozem (wówczas dyrektorem Zamku Królewskiego w Warszawie i prezesem Polskiej Akademii Nauk) oraz z doc. Stanisławem Mielczarskim (profesorem Uniwersytetu Gdańskiego), co do autentyczności miejsca męczeńskiej śmierci św. Wojciecha. Te konsultacje poprzedzone były kwerendą historyczną i sondażowymi badaniami archeologicznymi². Opierając się na tych badaniach archeologicznych i historycznych, w dniu 9 maja 1986 roku Prymas Polski kard. Józef Glemp, przychylając się do prośby administratora apostolskiego Diece-

* Ks. mgr Andrzej Starczewski – dyrektor Muzeum Diecezji Elbląskiej, diecezjalny konserwator zabytków, E-mail: astarczewski@op.pl

¹ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2, *Słownik*, Olsztyn 2007, s. 78–79.

² J. Wiśniewski, J. Kilian, *Sanktuarium św. Wojciecha w Świętym Gaju*, Elbląg 1992, s. 11; M. Paradowska, A. Urbańska, *Kult św. Wojciecha w wybranych regionach Polski północnej ze szczególnym uwzględnieniem Świętego Gaju*, w: *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1, Warszawa 1998, s. 294; A. Urbańska-Szymoszyn, *Święty Gaj – hipotetyczne miejsce śmierci św. Wojciecha i nowe miejsce jego kultu*, w: *Miejsca pamięci – pradzieje, średniowiecze i współczesność*, red. B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski, Biskupin – Wrocław 2015, s. 488.

zji Warmińskiej biskupa Edmunda Piszczka (administrator w latach 1985–1988)³, na mocy specjalnych uprawnień nadanych mu przez Stolicę Apostolską erygował Warmińskie Sanktuarium Diecezjalne Świętego Wojciecha, Biskupa i Męczennika:

Warszawa, dnia 9.V. 1986, N 1353/86/P, ad litt. 1.V. 86, DECRETUM

Annuentes precibus Episcopi Administratoris Apostolici Dioecesis Warmiensi, vigore peculiarum a Sancta Sede mihi tributarum, praesentibus litteris – attentis expositus – Christifidelibus, Warmiense Sanctuarium Dioecesanum Sancti Wojtehi Episcopi et Martyris in loco ŚWIĘTY GAJ devote wisitantibus, suetis sub conditionibus diei 23 mensis Aprilis vel Dominica proxime sequenti Indulgentiam p l e n a r i a m lucrandam benigne c o n c e d o. Servatis ceteris omnibus de iure servandis⁴.

Tego samego dnia Prymas wystawił jeszcze dwa dekrety. Jeden zmieniający tytuł wezwania kościoła, ze św. Antoniego z Padwy na Świętego Wojciecha Biskupa i Męczennika:

Warszawa, dnia 9.05.1986, N 1352/86/P, ad litt. 1.05.1986, DEKRET

Przychylając się do prośby Biskupa Administratora Apostolskiego Diecezji Warmińskiej, na mocy specjalnych uprawnień, nadanych mi przez Stolicę Apostolską, niniejszym – mając na uwadze przedłożone racje historyczne – kościołowi w miejscowości ŚWIĘTY GAJ, p r z y w r a c a m, a jeżeli go nie miał, n a d a j ę tytuł ŚWIĘTEGO WOJCIECHA BISKUPA I MĘCZENNIKA. Z zachowaniem wszystkich innych przepisów prawa kościelnego⁵.

Drugi dekret, to zezwolenie na odprawienie w Sanktuarium jednej uroczystej Mszy Świętej o Świętym Wojciechu, podczas dorocznej uroczystości odpustowej, w okresie wielkanocnym:

Warszawa, dnia 9.05.1986, N 1353/86/P, Ad litt. 1.05.1986, DEKRET

Przychylając się do prośby Biskupa Administratora Apostolskiego Diecezji Warmińskiej, na mocy specjalnych uprawnień, nadanych mi przez Stolicę Apostolską, niniejszym – mając na uwadze przedłożone racje – udzielam z e z w o l e n i a na odprawianie jednej uroczystej Mszy św. o Świętym Wojciechu, Biskupie i Męczenniku w Warmińskim Sanktuarium Diecezjalnym, miejscu jego męczeńskiej śmierci w Świętym Gaju, podczas dorocznej uroczystości, przypadającej w jedną z niedziel wielkanocnych, dnia 23 kwietnia lub bezpośrednio po niej. Z zachowaniem wszystkich innych przepisów prawa liturgicznego⁶.

W tym samym roku biskup pomocniczy Diecezji Warmińskiej Julian Wojtkowski zapoczątkował pieszy ruch pielgrzymkowy z parafii Dzierzgoń do nowego sanktu-

³ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2, Słownik, Olsztyn 2007, s. 225–226.

⁴ *DECRETUM*, Warszawa, dnia 9.V. 1986, N. 1351/86/P, w: *WWD, Dekrety Prymasa Polski dotyczące kościoła w Świętym Gaju*, Nr 2–3, Olsztyn 1986, s. 70.

⁵ *DEKRET*, Warszawa, dnia 9.V. 1986, N. 1352/86/P, w: *WWD, Dekrety Prymasa Polski dotyczące kościoła w Świętym Gaju*, Nr 2–3, Olsztyn 1986, s. 70; J. Wiśniewski, J. Kilian, *Sanktuarium św. Wojciecha w Świętym Gaju*, s. 3.

⁶ *DEKRET*, Warszawa, dnia 9.V. 1986, N. 1353/86/P, w: *WWD, Dekrety Prymasa Polski dotyczące kościoła w Świętym Gaju*, Nr 2–3, Olsztyn 1986, s. 70; J. Wiśniewski, J. Kilian, *Sanktuarium św. Wojciecha w Świętym Gaju*, s. 4.

arium. Pieszno wyruszyły też grupy pielgrzymów z Myślic, Rychlik, Żuławki Sztumskiej i Bągartu. Ksiądz profesor Marian Borzyszkowski, przybył z pielgrzymką autokarową na uroczystości ku czci Świętego Wojciecha. Wzięli w niej udział studenci Warmińskiego Instytutu Teologicznego z Olsztyna. W kolejnych latach przybywały pieszne pielgrzymki z innych miejscowości, np. w 1987 z Pasłęka, w 1988 z Elbląga⁷. Główną uroczystość poprzedzało triduum modlitewne, trwające od piątku do niedzieli, po 23 kwietnia, pod przewodnictwem biskupów warmińskich i zaproszonych biskupów z innych diecezji.

Powyższe zdarzenia z 1986 roku, stały się ważnym momentem budowania świadomości historycznej i hagiograficznej, związanej ze Świętym Gajem. W 1997 roku prof. Przemysław Urbańczyk z Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, przeprowadził badania archeologiczne, które dowodziły o męczeńskiej śmierci św. Wojciecha w tym właśnie miejscu⁸. Były one potwierdzeniem badań, które w połowie lat 60 XX wieku, rozpoczął profesor Uniwersytetu Gdańskiego Stanisław Mielczarski⁹.

MISJA ŚW. WOJCIECHA

Misja pomorsko-pruska św. Wojciecha, była konsekwencją przyjęcia chrztu w obrządku łacińskim, przez księcia polskiego Mieszka I w 966 roku. Jego syn Bolesław Chrobry, który objął rządy w Polsce, otoczył szczególną troską tworzące się podwaliny chrześcijaństwa. Widział w nim nie tylko doniosłe znaczenie religijne, ale także kulturowe i polityczne. W związku z tym poparł misję biskupa Pragi, który przybył do Polski pod koniec 996 r. wraz z Radzimelem-Gaudentym oraz Boguszą-Benedyktem. W roku następnym, ta grupa misyjna udała się do Prusów z misją ewangelizacyjną. W dniu 23 kwietnia 997 r. wyprawa zakończyła się śmiercią bi-

⁷ Tamże, s. 13–14.

⁸ P. Urbańczyk, *Misja pruska św. Wojciecha w świetle wyników programu „Adalbertus”*, w: *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1, Warszawa 1998, s. 23–34; J. Sadowska-Topór, „Pomosty” w dolinie rzeki Dzierzgoń na podstawie badań archeologicznych z lat 1994–1996, w: *Adalbertus*, s. 87–97; J. Miałdun, *Wykorzystanie fotogrametrii w archeologicznych badaniach drewniano-ziemnej drogi odkrytej w dolinie rzeki Dzierzgoń w okolicy Świętego Gaju*, w: *Adalbertus*, s. 99–106; T. Ważny, *Badania dendrochronologiczne pomostów w Świętym Gaju i Nowcu, woj. elbląskie*, w: *Adalbertus*, s. 107–108; M. Dyrka, *Komunikat z przebiegu prac konserwatorskich drewnianych elementów konstrukcyjnych drogi – grobli ze Świętego Gaju*, w: *Adalbertus*, s. 109–139; M. Paradowska, A. Urbańska, *Kult św. Wojciecha*, s. 308; A. Urbańska-Szymoszyn, *Święty Gaj – hipotetyczne miejsce śmierci św. Wojciecha*, s. 485–497; A. Szymoszyn, *Bohater religijny w świętej przestrzeni. Kult św. Wojciecha na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań 2010; J. Powierski, *Śmierć św. Wojciecha i jej miejsce w starszych źródłach*, *KMW* nr 3, 1993, s. 375–389.

⁹ S. Mielczarski, *Misja pruska świętego Wojciecha*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych, Seria Monografie nr 26, Gdańsk 1967, s. 122; J. Wiśniewski, *Kościół i kaplica na terenie byłej diecezji pomezjańskiej 1243–1821 (1992), cz. 1*, Elbląg 1999, s. 445–446.

skupa Wojciecha¹⁰. Męczeństwo dokonało się w okolicach Świętego Gaju, w miejscu pruskiego grodu Cholin. Tego dnia *około południa, przyszedli do wspaniałego lasu, wśród którego znajdowała się piękna równina; tu Radym odprawił Mszę, na której święty Wojciech przyjął Komunię świętą. Poczem znużeni bardzo drogą, pokrzepiwszy się odrobiną miodu, położyli się, aby nieco wypocząć i mocno zasnęli. Nie wiedzieli oni, że miejsce to zwane Romowe, poświęcone było pogańskim bożkom i pod karą śmierci nie wolno było na nie wstępować obcemu. Nagle zbudziły śpiących mężów Bożych głośne okrzyki wściekłości i grozy; liczna zgraja krajowców (...) rzuciła się na nich i wśród zlorzeczeń i obelg skrępowała nielitościwie powrozami i zawiiodła przed swego arcykapłana Krywe. Ten dowiedziawszy się o przewinieniu pielgrzymów zawrzał strasznym gniewem, a mszcząc się za zniewagę, wyrzucił na balwanom, uderzył włócznią w pierś świętego Wojciecha¹¹. Został on przebity włóczniami oraz odcięto mu głowę, umieszczając ją na palu zwracając ją na kierunku granic Polski. Pozostałych misjonarzy Radzima-Gaudentego i Boguszę-Benedykta uwolniono, by przestrzegali innych, przed kolejnymi próbami ewangelizacji¹². Według legendy ciało zamordowanego biskupa wykupił od Prusów Bolesław Chrobry za równowagę złota. Bolesław pragnąc za jakąkolwiek cenę odzyskać święte szczątki, gotów był oddać nawet więcej, niż chcieli Prusacy żądali, ale Bóg cud uczynił, gdyż ciało świętego Wojciecha okazało się lekkie jak piórko, że poganie niewiele kruszczu dostali i niemal darmo musieli święte zwłoki oddać. Chrobry sprowadził ciało męczennika w granice swego państwa i najpierw złożył je w kościele Kanoników Regularnych w Trzemesznie. Następnie po kanonizacji dokonanej prawdopodobnie 2 grudnia 999 r. przez papieża Sylwestra II¹³, przeniesiono ciało św. Wojciecha do Gniezna i pochowano je w kościele katedralnym¹⁴.*

ZARYS DZIEJÓW PARAFII I KOŚCIOŁA DO 1945 ROKU

Święty Gaj to pruska wieś, która do II wojny światowej nosiła nazwę: w języku niemieckim Heiligewalde, Heiligenwalde, Heilige Walde, Hl. Walde¹⁵, w języ-

¹⁰ Tamże, s. 6–7.

¹¹ *Żywot Świętego Wojciecha, Biskupa i Męczennika*, w: *Żywoty Świętych Pańskich na wszystkie dnie roku. Opracowane podług ks. Piotra Skargi T.J., Ojca Prokopa, Kapucyna, Ojca Bitschnaua, Benedyktyna i innych wybitnych autorów*, Mikołów – Warszawa 1910, s. 381–382.

¹² J. Wiśniewski, J. Kilian, *Sanktuarium św. Wojciecha*, s. 10–11.

¹³ M. Paradowska, A. Urbańska, *Kult św. Wojciecha w polskiej kulturze ludowej. Zarys problematyki*, „Etnografia Polska” T. XI, 1996, z. 1–2, s. 44.

¹⁴ J. Wiśniewski, J. Kilian, *Sanktuarium św. Wojciecha*, s. 12.

¹⁵ *M.P.* z 1947, Nr 111, poz. 719, Rozporządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 1 lipca 1947 r. o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości § 1. Na podstawie art. 2 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. o ustalaniu nazw miejscowości i o numeracji nieruchomości (Dz.U.R.P. Nr 94, poz. 850) oraz art. 2 dekretu z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziem Odzyskanych (Dz.U.R.P. Nr 51, poz. 295), ustala się w brzmieniu polskim nazwy oraz pisownię miejscowości podanych w § 1. Podpisali: Minister Administracji Publicznej Edward Osóbka-Morawski, Minister Ziem Odzyskanych w/z J. Dubiel.

ku polskim Święty Las czy Świętołas¹⁶. Ks. Kazimierz Cyganek dziekan parafii w protokole wizytacji dziekańskiej przeprowadzonej 5 września 1962 r. zapisał: *o 4 – km. w prostej linii od Kwietniewa, znajduje się wioska kość. ŚWIĘTOGAJ*¹⁷.

Pierwsze wzmianki o tej miejscowości pochodzą z 1299 roku. Książd prof. Jan Wiśniewski wspomina przybycie do ziemi Prusów w 1206 r. opata cysterskiego z Łekna Gotfryda Boguchwała z mnichem Filipem, w celu wykupienia uwięzionych braci zakonnych. Wówczas mieli oni okazję zobaczyć *Chomor sancti Adalberti*¹⁸.

Wieś otrzymała 17 kwietnia 1324 r. lokację od komtura dzierzgońskiego Luthera von Braunschweig i należała w wiekach średnich do państwa krzyżackiego. W tym samym czasie komtur uposażył także parafię¹⁹. Pierwsza kaplica, której pierwotny tytuł nie zachował się²⁰, została zbudowana latach 1299–1324. Pod koniec XIV w. podjęto jej przebudowę²¹. Wówczas wyciągnięto skrzydło wschodnie, całość nakryto dachem namiotowym, który w takim stanie architektonicznym zachował się do 1861 roku²². Kościół usytuowany został w centrum wsi, na działce pomiędzy dwiema drogami wiejskimi, po wschodniej stronie drogi: Bągart – Stare Dolno. Od 1543 r. świątynia ta była filią parafii w Kwietniewie. Jeszcze w latach 1543–1579 kościół w Świętym Gaju należał do parafii katolickiej²³.

W 1861 r. kościół spłonął w wyniku uderzenia pioruna podczas burzy. Zachowały się tylko dolne partie muru świątyni oraz granitowa chrzcielnica, która znajdowała się przy północnej ścianie kruchty²⁴. Podczas pożaru stopiły się dwa dzwony: z 1420 roku i 1725 roku. Dzwon gotycki posiadał na płaszczu inskrypcję pisaną minuskułą: *Svnte ✕ barbara ✕ anno ✕ domini ✕ MCDXX ✕*. Można więc postawić tezę, że kościół był poświęcony św. Barbarze. Nie ma to jednak potwierdzenia w dostępnych dokumentach. Na nowszym dzwonie, znajdował się napis: *Gott Allein in Hohe Sie Ehr. Gegossen A. 1725*²⁵.

W latach 1864–1865 kościół odbudowano na starych fundamentach, nadając mu styl neogotycki. Wówczas postawiono murowaną wieżę, która zastąpiła drewnianą. Ponadto dobudowano trójboczne prezbiterium, przebudowano szczyt zachodni oraz

¹⁶ A. Urbańska-Szymoszyn, *Święty Gaj – hipotetyczne miejsce śmierci św. Wojciecha*, s. 486.

¹⁷ AAWO, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Protokół wizytacji dziekańskiej w Kwietniewie z dnia 5.09.1962 roku*.

¹⁸ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów diecezji pomezjańskiej (1243–1525–1821)*, SPełp 21(1990), s. 113–116.

¹⁹ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. II, 1. Heft bearb. M. Hein – E. Maschke, 2, 3, 4 Heft bearb. M. Hein, Königsberg 1932–1939, s. 294, 321; *Kwietniewo*, w: *Rocznik Diecezji Warmińskiej*, opr. J. Cymbała, red. W. Szymański, Olsztyn 1985, s. 155; J. Wiśniewski, J. Kilian, *Sanktuarium św. Wojciecha*, s. 13; J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, s. 445.

²⁰ L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha w Świętym Gaju*, SE 3(2001), s. 108.

²¹ J. Wojtkowski, *Kościół ewangelickie przejęte do kultu katolickiego od 1945 r. w warmińskiej części diecezji elckiej i elbląskiej*, w: *WWA*, Nr 27, Olsztyn 1997, s. 93–97.

²² L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha*, s. 108.

²³ J. Obłąk, *Rocznik Diecezji Warmińskiej 1974*, Olsztyn 1974, s. 127–128.

²⁴ L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha*, s. 110.

²⁵ Tamże, s. 108.

szczyt zakrystii²⁶. Pracami tymi kierował pastor z Kwietniewa Edward Anderson (1792–1872)²⁷. Nowa świątynia została poświęcona 29 października 1865 roku²⁸.

Po II wojnie światowej wspólnota katolicka w Świętym Gaju należała do diecezji warmińskiej, a od 1992 r. do diecezji elbląskiej (dekanat Dzierzgoń, parafia w Kwietniewie). Po zakończeniu działań wojennych, do 1947 r. pierwsi osadnicy posługiwali się nazwą miejscowości Świętolas²⁹. Nazwa urzędowa Święty Gaj, została ustalona przez Komisję Ustalania Nazw Miejscowych³⁰ i zatwierdzona Rozporządzeniem Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych w dniu 1 lipca 1947 roku³¹. Jak twierdzi prof. Stanisław Mielczarski, ta polska nazwa odnosi się do miejscowego kultu św. Wojciecha, istniejącego już w wiekach średnich³².

CZAS PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Nocą z 20 na 21 stycznia 1945 r. nastąpiła ewakuacja niemieckich mieszkańców Świętego Gaju, spowodowana ofensywą operacyjną wojsk radzieckich. Dwa dni później, 23 stycznia, wkroczyły do wsi pierwsze oddziały sowieckie, które dokonały wielu kradzieży i zniszczeń³³. Rosjanie spalili szkołę i zajęli kościół, który zdewastowali, urządzając w nim magazyn³⁴. Późną wiosną do wsi przybył oddział pięciu żołnierzy polskich, którzy przejęli majątek poniemiecki z rąk oddziału sowieckiego. Jesienią 1945 r. w Świętym Gaju było już siedemdziesięciu ochotników Wojska Polskiego, których wówczas zdemobilizowano. Każdy z nich jako osadnik wojskowy dostał od państwa 10 ha ziemi wraz z budynkami gospodarskimi w okolicznych wsiach. Z pierwszego oddziału w Świętym Gaju pozostał Stanisław Gajdzis³⁵. W 1948 r. kościół przejęli katolicy, którzy przybyli do tego miejsca z różnych stron

²⁶ M. Józefczyk, *Elbląg i okolice 1937–1956. Chryścijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998, s. 301; J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, s. 445–446.

²⁷ A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, 3 Heft, Königsberg 1893, s. 11; J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, s. 445–446; L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha*, s. 109; A. Urbańska-Szymoszyn, *Święty Gaj – hipotetyczne miejsce śmierci św. Wojciecha*, s. 485–497.

²⁸ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, s. 445–446; A. Urbańska-Szymoszyn, *Święty Gaj – hipotetyczne miejsce śmierci św. Wojciecha*, s. 488.

²⁹ A. Urbańska-Szymoszyn, *Święty Gaj*, s. 486; L. Słodownik, *Dawne wsie pasłęckie i elbląskie*, Elbląg 2021, s. 604.

³⁰ *Święty Gaj*, w: *Słownik Nazw Geograficznych Polski Zachodniej i Północnej według uchwał Komisji Ustalania Nazw Miejscowych, pod przewodnictwem Stanisława Srokowskiego*, red. Stanisław Rospond, Wrocław – Warszawa 1951, s. 153.

³¹ *M.P.* 1947, Nr 111, poz. 719, Rozporządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 1 lipca 1947 r. o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości.

³² S. Mielczarski, *Misja pruska świętego Wojciecha*, s. 120.

³³ L. Słodownik, *Dawne wsie pasłęckie i elbląskie*, s. 608 (*wspomnienia Antonii Gajdzis*).

³⁴ L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha*, s. 110.

³⁵ K. Polak, *Zagadnienia historyczne*, w: *Program prac konserwatorskich i restauratorskich elewacji kościoła p.w. św. Wojciecha w Świętym Gaju*, opr. *Konserwacja Dziel Sztuki* – K. Polak, Toruń 2018, s. 4; L. Słodownik, *Dawne wsie pasłęckie*, s. 608.

Polski: z lubelskiego, rzeszowskiego, krakowskiego, wileńskiego, mławskiego³⁶. Większość przybyszów była wyznania grekokatolickiego i prawosławnego (w roku 1974 – grekokatolików było ok. 300 osób, prawosławnych ok. 100 osób).

Po wojnie kościół w Świętym Gaju był filią parafii w Rychlikach, która od 1958 r. określona była jako placówka duszpasterska z wikariatem samodzielnym w Kwietniewie³⁷. Od 15 stycznia 1963 r. funkcję wikariusza pełnił ks. Witold Borzym, który 15 stycznia 1972 r. po erygowaniu parafii w Kwietniewie został jej pierwszym, po wojennym administratorem. Pełnił ten urząd do 28 stycznia 1974 roku³⁸.

Kościół po II wojnie światowej otrzymał tytuł św. Antoniego z Padwy, ponieważ część mieszkańców Kwietniewa i Świętego Gaju pochodziła z parafii na Lubelszczyźnie o tym samym tytule patrona. Zapewne nowoprzybyła ludność, nie znając tradycji tego miejsca związanego z męczeństwem św. Wojciecha, dopiero w późniejszych latach, została ta wiedza zaszczerpiana przez duchowieństwo³⁹.

W 1951 r. proboszcz z Rychlik ks. Alfons Kurowski, zwrócił się do Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa w Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pasłęku, o wydzielenie nieruchomości na cele Kościoła Rzymskokatolickiego w Kwietniewie i Świętym Gaju⁴⁰. Bardzo szybko, bo po czterech dniach, kierownik wydziału, poinformował, że na podstawie Dekretu z dnia 6.09.1946 roku, *o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska*⁴¹, zostało dokonane wydzielenie, nieruchomości w Świętym Gaju: kościół (działka nr 123a) – 0,12 ha; cmentarz (działka nr 92) – 0,53 ha⁴². W 1957 roku, Kuria Biskupia Diecezji Warmińskiej skierowała pismo do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie o zezwolenie na utworzenie samodzielnej parafii w Kwietniewie⁴³. Kierownik Wydziału do spraw Wyznań I. Topczewski w odpowiedzi zapewnił, że sprawa związana z utworzeniem parafii, zostanie ostatecznie załatwiona po wyjaśnieniu

³⁶ AAWO, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Protokół wizytacji kanonicznej, przeprowadzonej w dniach 31.08 i 1.09.1974 r. w parafii Kwietniewo, dekanat dzierzgoński, przez Księdza Dr. Józefa Drzazgę, Ordynariusza Diecezji Warmińskiej*, z dnia 10.12.1974.

³⁷ Tamże; J. Wiśniewski, *Zarys dziejów diecezji pomezańskiej (1243–1525–1821)*, s. 113–114.

³⁸ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie*, s. 32.

³⁹ A. Urbańska-Szymoszyn, *Święty Gaj – hipotetyczne miejsce śmierci św. Wojciecha*, s. 487.

⁴⁰ AAWO, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Pismo z dnia 5.11.1951 r., ks. Alfonsa Kurowskiego, proboszcza w Rychlikach do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pasłęku, w sprawie wydzielenia nieruchomości na cele Kościoła Rzymskokatolickiego*.

⁴¹ Dz.U. 1946, nr 49, poz. 279 – dział II, rozdział I, art. 7.1, pkt 4.

⁴² AAWO, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Odpis: Pismo Nr R.U. 2–20/51, z dnia 9.11.1951 r., Kierownika Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pasłęku, do ks. Alfonsa Kurowskiego, proboszcza w Rychlikach, w sprawie wydzielenia nieruchomości na cele Kościoła Rzymskokatolickiego*.

⁴³ Tamże, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Pismo Nr 3854/57, z dnia 4.11.1957 r., Kurii Biskupiej Diecezji Warmińskiej w Olsztynie do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie, w sprawie utworzenia samodzielnej parafii w Kwietniewie*.

spornej sprawy dotyczącej rozdysponowania budynków byłej parafii ewangelickiej przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pasłęku⁴⁴.

W roku 1957 kościół w Świętym Gaju został odnowiony i wewnątrz pomalowany, a w 1959 założono instalację elektryczną. Posiadał wówczas wszystkie potrzebne elementy wyposażenia, paramenty liturgiczne, łącznie z metalowym tabernakulum⁴⁵. W tamtym czasie opiekę nad kościołem pełnił ks. Jan Grądzki (ust. 15.07.1958–19.04.1963)⁴⁶, wikariusz parafii Rychliki z siedzibą w Kwietniewie. Z archiwaliów dowiadujemy się, że w 1962 r. dach kościoła w Świętym Gaju był w dobrym stanie, a cmentarz przykościelny uporządkowany i ogrodzony metalowym płotem⁴⁷. Podczas wizytacji kanonicznej przeprowadzonej w dniu 28 kwietnia 1963 r. bp Jan Obląk, sufragan warmiński, poświęcił nowy ołtarz⁴⁸. W roku 1967 wikariusz samodzielny ks. Witold Borzym prosił bp. Józefa Drzazgę, administratora apostolskiego Diecezji Warmińskiej, by zwolnił parafię ze wszelkich świadczeń na potrzeby diecezji. Powoływał się w piśmie na byłego rządcę Diecezji Warmińskiej bp. Tomasza Wilczyńskiego, który *znając osobiście olbrzymie potrzeby materialne nowopowstałej placówki duszpasterskiej w Kwietniewie, którą sam od podstaw organizował, zwolnił od wszelkich opłat, aż do odwołania. Decyzja zmarłego Arcypasterza nie została odwołana, ani przez Niego ani przez Kurię*⁴⁹. W 1968 r. dziekan pasłęcki w protokole wizytacji zapisał: *Oba kościoły (w Kwietniewie i Świętym Gaju – AS), w zasadzie są dobre i nie wymagają poważniejszego remontu – nigdzie nie zauważyłem przecieków ani pęknięć. (...) Obydwa kościoły są wyposażone w niezbędne utensylia kościelne i paramenty, mają światło elektryczne i dobre drzwi z dobrymi zamkami. Okna jak okna. Są dobre na wiatr i deszcz, ale nie dla złodzieja – bo są niskie. Organ w kościele w Kwietniewie jak i Świętym Gaju, są rozklekotane*⁵⁰. Kościół pw. św. Antoniego Padewskiego w Świętym Gaju został wpisany do rejestru zabytków 13 marca 1968 r. i otrzymał numer 598/69⁵¹.

⁴⁴ Tamże, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Pismo Nr W1/179/57, z dnia 27.11.1957 r., Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie do Kurii Biskupiej Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, w sprawie utworzenia samodzielnej parafii w Kwietniewie, podpisane przez Kierownika Wydziału do spraw Wyznań I. Topczewskiego.*

⁴⁵ Tamże, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Protokół wizytacji dziekańskiej w Kwietniewie z dnia 5.09.1962 roku, przeprowadzonej przez ks. Kazimierza Cyganka, dziekana pasłęckiego.*

⁴⁶ Tamże; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie...*, s. 87.

⁴⁷ AAWO, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Protokół wizytacji dziekańskiej w Kwietniewie z dnia 5.09.1962 roku, przeprowadzonej przez ks. Kazimierza Cyganka, dziekana pasłęckiego.*

⁴⁸ Tamże, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Protokół z wizytacji kanonicznej przeprowadzonej w dniach 27–28 kwietnia 1963 roku w Kwietniewie, przez ks. bpa dr. Jana Obląka, sufragana olsztyńskiego.*

⁴⁹ Tamże, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Pismo, z dnia 3.11.1967 r., ks. Witolda Borzyna do J. Ex. Ks. Bp. Józefa Drzazgi Ordynariusza Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, w sprawie zwolnienia ze świadczeń na potrzeby diecezji.*

⁵⁰ Tamże, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Protokół wizytacji dziekańskiej w Kwietniewie z dnia 16.11.1968 roku, przeprowadzonej przez ks. Kazimierza Cyganka, dziekana pasłęckiego.*

⁵¹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, *Kościół filialny p.w. św. Antoniego Padewskiego w Świętym Gaju*, Nr 6110, SOZ Olsztyn, założona w wrześniu 1995 r. przez mgr. Mirosława Jonakowskiego.

W dniu 15 grudnia 1971 r. administrator apostolski Diecezji Warmińskiej bp Józef Drzazga (ust. 25.05.67–12.09.1978)⁵² kanonicznie erygował parafię w Kwietniewie, należącą do dekanatu Pasłęk. Wcześniej wysłuchał zdania zainteresowanych proboszczów, Warmińskiej Kapituły Katedralnej oraz Rady Kapłańskiej. Dekret ten wszedł w życie 1 stycznia 1972 roku. W § 3, tego dokumentu zostało zapisane, że *kościół pod wezwaniem św. Antoniego Padewskiego w Świętym Gaju, jest kościołem filialnym parafii Kwietniewo*⁵³. W roku 1985 w *Roczniku Diecezji Warmińskiej* zanotowano, że kościół w Świętym Gaju ma dwa tytuły: głównego patrona św. Antoniego z Padwy (odpuść zupełny 13 czerwca) oraz drugiego patrona św. Wojciecha Biskupa i Męczennika (odpuść cząstkowy 23 kwietnia)⁵⁴. W dekrecie erekcyjnym, w § 5, zapisano: *Obowiązek szczegółowego wyremontowania, urządzenia i utrzymania kościoła parafialnego oraz plebanii i mieszkania dla personelu kościelnego spoczywa na parafii*⁵⁵.

W 1974 r. nowy proboszcz parafii Kwietniewo ks. Adam Tylutki (ust. 12.02.1974–19.02.1983)⁵⁶, w pierwszych miesiącach swojego urzędowania przeprowadził remont dachu, ogrodzenia oraz naprawę ławek w kościele w Świętym Gaju. Rok później, zostały założone rynny i rury spustowe. Również drzwi zewnętrzne do zakrystii wymagały naprawy i wzmocnienia⁵⁷.

ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA

Kościół gotycki w Świętym Gaju, częściowo przebudowany na styl neogotycki, jest murowany z cegły, na planie prostokąta z zamkniętym od wschodu trójbocznym prezbiterium. Posadowiony jest na fundamencie kamiennym. Część ścian gotyckich korpusu wymurowanych jest w wątku kowadełkowym, natomiast zamknięcie prezbiterium, zakrystia i wieża w wątku krzyżykowym. Została użyta cegła wypalana, o wymiarach: w korpusie – 30–32 cm × 14,5–15 cm × 8,5–9 cm; w prezbiterium – 28–29 cm × 13,5–14 cm × 7 cm⁵⁸. Prezbiterium oraz górna część elewacji głównej

⁵² A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie*, s. 63.

⁵³ AAWO, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Dekret erekcji parafii przy kościele pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża św. w Kwietniewie, pow. Pasłęk*, podpisany: ks. bp Józef Drzazga, Administrator Apostolski Diecezji Warmińskiej, z dnia 15.12.1971 (Jan Wiśniewski w *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezańskiej 1243–1821 (1992)*, s. 221 podaje mylną datę 15 lipca 1971).

⁵⁴ Kwietniewo, w: *RDW*, s. 154–155.

⁵⁵ AAWO, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Dekret erekcji parafii przy kościele pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża św. w Kwietniewie, pow. Pasłęk*, podpisany: ks. bp Józef Drzazga, Administrator Apostolski Diecezji Warmińskiej, z dnia 15.12.1971.

⁵⁶ *Zmiany personalne do 6 listopada 1974*, w: *WWD*, Nr 6, Olsztyn 1974, s. 280–282; J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, s. 560; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie*, s. 302.

⁵⁷ AAWO, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Protokół wizytacji kanonicznej, przeprowadzonej w dniach 31.08 i 1.09.1974 r. w parafii Kwietniewo, dekanat dzierzgoński, przez Księdza Dr. Józefa Drzazgę, Ordynariusza Diecezji Warmińskiej*, z dnia 10.12.1974.

⁵⁸ Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, *Kościół filialny p.w. św. Antoniego Padewskiego w Świętym Gaju*, Nr 6110, SOZ Olsztyn, założona we wrześniu 1995 r. przez mgr. Mirosława Jonakowskiego.

wraz z wieżą i uskokowy szczyt zakrystii przemurwane są z cegły nowożytej⁵⁹. Przy północnej ścianie, na granicy prezbiterium, usytuowana jest zakrystia, wzniesiona na planie prostokąta, ze szczytowym otworem drzwiowym. Na zachodniej ścianie, nad głównym wejściem, znajduje się płytko wyrzalitowana czterokondygnacyjna wieża, zwieńczona dachem dwuspadowym. Na drewnianej więźbie wieżowej zawieszono dwa dzwony. Jeden z nich, umieszczony na niższej kondygnacji, został odlany w 1865 roku. Na płaszczu dzwonu znajduje się napis *Soli Deo Gloria 1865*. Orientowana bryła kościoła jest jednokondygnacyjna, murowana z cegły, na wysokim cokole, dekorowanym kamieniem łamanym, zamkniętym ceglany, profilowanym gzymsem. Na ścianie południowej pozostał cokół, wtórnie otynkowany zaprawą cementowo-wapienną, w formie boniowania. W latach 80. XX w. był założony na cokole wokół całego kościoła. Na wysokości łuków okien, dookoła świątyni, biegnie płaski gzymś obiegający łukiem zamknięcia okien oraz blend. Ściany prezbiterium podparte są dwuuskokowymi szkarpami, nakrytymi w górnej części daszkami dwuspadowymi, a w dolnej pulpitemi. Prezbiterium nakryte jest trójpołaciowym dachem ceramicznym. Nawa nakryta jest również dachem ceramicznym, dwuspadowym, z uskokowym szczytem i wkomponowaną, lekko wysuniętą wieżą. Zakrystia pokryta jest dwuspadowym dachem, sięgającym kalenicą prostopadle do gzymsu nawy. Dekorowana jest wzrastającym ku osi uskokowym szczytem z siedmioma blendami zamkniętymi łukami ostrymi. Każdy uskok wieńczy ceglany, dwuspadowy daszek. Fasada na elewacji zachodniej jest jednoosiowa z lekko wysuniętą wieżą⁶⁰.

Elewacja zachodnia kościoła, to fasada jednoosiowa, z lekko wysuniętą wieżą i szczytem uskokowym, utworzonym przez proste sterczyny, nakryte ceglany dwuspadowymi daszkami. Pola pomiędzy sterczynami wypełnione są z ostrołukowymi blendami w murze ceglany. Pośrodku góruje trójpoziomowa, dwuosiowa wieża w partii szczytu. W parach ostrołukowych blend wieżowych występują w dolnej części dwie pary ostrołukowych okien, zamkniętych drewnianymi lamelami. W zwieńczeniu wieży występuje para ostrołukowych arkad i powyżej okulus w trójkątnym szczycie. Całe zwieńczenie wieży ujęte jest po bokach niskimi sterczynami, z ceglany dwuspadowymi daszkami. Na szczycie zamocowany jest kuty żelazny krzyż. W formie trochę zbliżony do krzyża jerozolimskiego, lecz nie jest równoramienny⁶¹. Na wieży przez kilkadziesiąt lat zdomowały się bociany, budując masywne gniazdo. Z racji remontu w 2020 r. gniazdo zostało zdjęte. Główne wejście do kościoła umieszczone jest centralnie, w wysuniętej części podstawy wieży. Jest ono głębokie, ostrołukowe, z dwuskrzydłowymi drzwiami, z przeszklonym naświetleniem w łuku ostrym. Futryna i ramiaki drzwiowe są starsze niż ich wypełnienie wąską klepką, na wzór boazerii. Pomalowane są ciemnobrązową farbą olejną. Po obu stronach głównego wejścia zmontowane są dwie prostokątne tablice:

- pierwsza, umieszczona po prawej stronie głównego wejścia, przymocowana jest czterema metalowymi kotwami. Na czarnym, szlifowanym granicie, w jej

⁵⁹ Kwietniewo, w: *Rocznik Diecezji Warmińskiej*, s. 154.

⁶⁰ Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, *Kościół filialny p.w. św. Antoniego Padewskiego w Świętym Gaju*.

⁶¹ Tamże

górnjej części, przedstawiona jest konturowo postać w stroju pontyfikalnym z atrybutami biskupa; na głowie zdobiona mitra, w lewej ręce pastorał z dekorowaną krzywaśnią. Prawa ręka podniesiona, z wysuniętym ku górze palcem wskazującym. Pod postacią umieszczona jest gruba linia pozioma, która jest podstawą kroczonego biskupa, a jednocześnie wizualnie odcina pozostałą część płyty, na której widnieje napis: *Miejsce Męczeństwa Św. Wojciecha Biskupa Męczennika 23.IV. 997*. Całość, zarówno postać świętego i napis, są płytko ryte w kamieniu i ucztyelnione złotą farbą.

- druga, ulana w metalu, przedstawia starszego mężczyznę z brodą, ubranego w koszulę z krawatem i marynarkę. Poniżej widnieje napis majuskułą: *Stanisław Mielczarski 1930–1995 Profesor Uniwersytetu Gdańskiego zasłużony w badaniach misji pruskiej Świętego Wojciecha R.i.P.*⁶². Tablicę pamiątkową ku czci prof. Mielczarskiego poświęcił i odsłonił w dniu 2 maja 2000 r. Biskup Elbląski Andrzej Śliwiński⁶³.

Gotycka elewacja południowa kościoła jest trójosiowa, z trzema wąskimi, ostrołukowymi oknami. Tak jak w pozostałych oknach, zamontowane jest szkło witrażowe, cięte w rąb, z dwukolorową bordiurą i wielokolorowym kwiatonem w górnej części okien. Powstały one w na początku lat 80. XX w. w pracowni witrażowej ARTEX Franciszka Obuchowskiego w Kwidzynie. Pomiędzy otworami okiennymi ściana ta jest dekorowana niższymi i szerszymi niż okna, ostrołukowymi, tynkowanymi blendami, w rytmie: blenda – okno – blenda – okno – blenda blenda – okno – blenda. Dolna część blend i okien biegnie w jednej linii. Patrząc od strony zachodniej na ścianę południową, poniżej, pomiędzy pierwszym oknem a drugą blendą, widoczny jest przemurowany ceglami na sztorc, licującymi ze ścianą, łuk odcinkowy. Z obydwu stron tego łuku, schodzi do fundamentów pionowe przemurowanie cegieł, pierwotnie tworząc otwór wejściowy. Wewnętrzna jego płaszczyzna jest przemurowana cegłą w wątku samej główki. Obecnie znaczna część tego dawnego otworu, jest zatynkowana do podstawy ściany, na wysokości ok. 1 m, pasem z zaprawy cementowo-wapiennej w formie boniowania, biegnącym przez całą ścianę południową.

Elewacja północna, przy której stoi zakrystia, jest również gotycka i trójosiowa. Zakrystia wybudowana jest na wschodniej osi ściany północnej, na planie kwadratu. Szczyt uskokowy, dekorowany jest blendami, a poniżej, centralnie znajduje się ostrołuczny otwór drzwiowy. W ścianie wschodniej i zachodniej zakrystii znajdują się nisko osadzone ostrołuczne otwory okienne, wypełnione szkłem witrażowym. Zachowały się dekorowane drzwi drewniane, z czasów ostatniej przebudowy ko-

⁶² „Prof. Stanisław Mielczarski, urodzony 2 maja 1930 roku w Gdyni, ukończył studia historyczne na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu w 1952 roku i na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu w 1957 roku. W roku 1952 został zatrudniony w Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk. W roku 1961 obronił doktorat i podjął pracę w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Gdańsku. Habilitację uzyskał w 1966 roku, na Uniwersytecie Gdańskim na podstawie dysertacji „Misja pruska świętego Wojciecha” Została wydana drukiem w 1967 roku. W 1991 roku został profesorem Uniwersytetu Gdańskiego. Zmarł 4 października 1995 roku w Gdyni” – M. Jankiewicz-Brzostowska, *Misja pruska św. Wojciecha według prof. Stanisława Mielczarskiego*, SE 3(2001), s. 67; S. Mielczarski, *Misja pruska świętego Wojciecha*, s. 121.

⁶³ L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha*, s. 111.

ściola w roku 1865. Dekorowana jest trzema wąskimi, ostrołukowymi oknami i trzema analogicznymi do ściany południowej blendami. Patrząc od strony wschodniej, rytm okien i blend jest następujący: okno – okno – blenda, blenda – okno – blenda. Również w tym samym miejscu, znajduje się przemurowany otwór wejściowy, zamknięty łukiem odcinkowym. Mur fundamentowy z kamienia polnego o wysokości ok. 1 m, występuje w środkowej części ściany, na długości ok. 4 m i w narożniku, bliżej szczytu zachodniego, na długości ok. 2 m.

Elewacja wschodnia kościoła w Świętym Gaju to prezbiterium, dobudowane z cegły nowożytniej w roku 1865. Do tego czasu kościół nie posiadał wyodrębnionego prezbiterium i był zamknięty prostą ścianą wschodnią. Podczas ostatniej przebudowy ścianę gotycką rozebrano i postawiono trójboczne prezbiterium. W miejscu gotyckiej ściany wschodniej, wewnątrz świątyni, powstał w 1861 r. łuk tęczyowy, oddzielający przeskłapane prezbiterium od nawy głównej. Jest ono opięte ukośnie, ustawionymi szkarpami, z wysokim i wąskim, ostrołukowym oknem pośrodku i dwiema, krótszymi, niezatynkowanymi blendami po bokach. Ta dekoracja architektoniczna powielona jest na pozostałych dwóch płaszczyznach ścian prezbiterium. Wąskie szkarpy w drugiej kondygnacji posiadają bardzo wąskie, ostrołukowe płyciny.

WYPOSAŻENIE KOŚCIOŁA

Kościół w Świętym Gaju przebudowano i wyposażono w połowie XIX w. w stylu neogotyckim. W okresie powojennym, w 1977 r. proboszcz ks. Adam Tyłutki podjął prace remontowe wnętrza kościoła. Po uprzedniej konsultacji z biskupem pomocniczym diecezji warmińskiej Julianem Wojtkowskim, zatrudnił malarza Stanisława Długozimę, który podjął prace związane z przemalowaniem kościoła według własnego projektu. W pracach tych uczestniczyli: Paweł Długozima (syn), Wojciech Górski oraz pomagała córka Elżbieta. Według informacji z 2005 r. zapisanej na ścianie łuku tęczyowego (od strony prezbiterium w okolicach ambony) dowiadujemy się: *Za ks. pr. Adama Tyłutkiego kościół ten malowany był w 1977 r. według projektu i wyk. Malarza St. Długozimę oraz pracowników syna Pawła, Woj. Górskiego, pomagała córka Elżbieta.* Malarz ten zmienił kolorystykę całego wnętrza, łącznie z wystrojem ścian, drewnianego stropu nawy i sklepienia prezbiterium oraz elementów ruchomych (ambony, empor i prospektu organowego, ławek oraz stolarki drzwiowej).

W roku 1977 na wewnętrznej płaszczyźnie tego ostrołuku, powstała także dekoracja malarska wykonana przez S. Długozimę. W czterolistnych kwiatonach zostały przedstawione formy udzielania siedmiu sakramentów świętych: chrzest, bierzmowanie, pokuta, Najświętszy Sakrament, namaszczenie chorych, kapłaństwo i małżeństwo. Pomiędzy kwiatonami artysta namalował ornament nawiązujący do rokokowych rocailli, o fantazyjnej, asymetrycznej, nieregularnej formie. Sklepienie prezbiterium zwieńczone jest schematyczną dekoracją, przedstawiającą niebo ze schodzącymi promieniami. Na trzech połaciach sklepienia, centralnie w tondach, obwiedzionych promieniami, znajdowały się przedstawienia: baranka wielkanocnego, oko Opatrzności Bożej i gołębica – symbol Ducha Świętego. Ściana łuku tęczyowego od strony nawy została udekorowana bogatym motywem kwiatowym

z niebieskimi chabrami na liściach akantu. Szczyt tej ściany zajmuje motyw eucharystyczny: biała hostia z monogramem IHS, otoczona złotymi promieniami, umieszczona wśród kłosów zboża i liści dębowych.

Na ścianie południowej i północnej, pomiędzy otworami okiennymi, zostały namalowane następujące sceny, z podpisem (podaję pisownię oryginalną):

- ściana południowa – Św. Teresa od Dzieciątka Jezus, Św. Wojciech Bp. Męcz., Bł. Dorota z Mątów;
- ściana północna – Św. O. Maksymilian M. Kolbe, Św. Antoni z Padwy, *1877* *1977* Stulecie Objawień Matki Bożej w Gietrzwałdzie.

Wszystkie elementy drewniane, mając pierwotną, naturalną fakturę i kolor lakierowanego drewna, zostały przemalowane farbami olejnymi w kolorach pastelowych. Również nieudolnie zostały przerobione oparcia i boki ławek kościelnych. W prospekcie organowym w miejsce frontowych piszczałek, które się nie zachowały po II wojnie światowej, zamontowano twarde płyty październowe z namalowanymi piszczałkami. Jak relacjonuje proboszcz ks. Adam Tylutki, podczas wizytacji biskup pomocniczy Diecezji Warmińskiej Jan Obląg patrząc na prospekt organowy powiedział malarzowi Długozimie: *a czego szuka*⁶⁴. Wszystkie te prace nie były uzgodnione i nie występowało o pozwolenie od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Prezbiterium kościoła posiada sklepienie krzyżowo-żebrowe, trzypolowe. Nawa główna nakryta jest dachówką holenderką, z gąsiorami na kalenicach. Kościół posiada drewnianą więźbę dachową, krokwiowo-kleszczową. W nawie założony jest strop imitujący otwartą więźbę dachową, utworzony przez spięte kleszczami ukośne belki, cztery pary podciągów podpartych przy ścianie słupkami z mieczami, które wspierają pięć rzędów belek na każdej połaci. Całość podbita jest deskami na wpust. Na belkach i w górnej partii ścian znajduje się dekoracja malarska wykonana w 1977 r. o motywach lilii, granatu i akantu. W wieży i zakrystii jest strop drewniany, belkowy, z deskami na zakładkę. Na emporach chórowych, występują stropy belkowe, z deskami na styk, w narożach wyciętymi w półwałek.

Świątynia ma posadzki ceglane: w kruchcie i pośrodku nawy, ułożone wozówkami w szachownicę, a po bokach płasko. Wykonane są one z cegły o wymiarach: 28–29 cm × 13,5–14 cm × 7 cm. W roku 1991 z inicjatywy proboszcza ks. Janusza Kiliana (ust. 31.01.1990–01.07.1995)⁶⁵, ceglana posadzka została uzupełniona i w kilku miejscach poprawiona, gdyż posiadała wybrzuszenia⁶⁶. W zakrystii znajduje się wylewka betonowa, na której w roku 2017 ułożono współczesne kafle ceramiczne.

W zachodniej części kościoła znajduje się dwupoziomowa empora muzyczna, wsparta na czterech drewnianych słupach o głęboko sfazowanych krawędziach. Słupy te, wsparte są na czterokątnych płytach. W dolnej części słupy dekorowane są szerokimi, kostkowymi głowicami, z kwadratową płyciną w ścianach. Są dekoracyjnie zaciosane w wałek na wklęsłe i głęboko wyciętą esownicą. Na drugiej

⁶⁴ Relacja ustna ks. prał. Adama Tylutkiego, z wywiadu przeprowadzonego przez autora, dnia 24.02.2021.

⁶⁵ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie*, s. 131.

⁶⁶ Relacja ustna ks. kan. Janusza Kiliana, z wywiadu przeprowadzonego przez autora, dnia 02.03.2021.

kondygnacji, słupy podporowe są mniejszych rozmiarów, głowice zredukowane do profilowanej plinty. Zacios belki analogiczny do dolnej empory. Ściana parapetowa dolnej kondygnacji chóru muzycznego, pokryta jest trójlistnym arkadowaniem i kolumnkami. Pomędzy arkadkami występują wycięte lilie. Ściana parapetowa górnej kondygnacji chóru jest płaska, pokryta dekoracją sześciobocznych, wąskich płycin i rombów, podzielonych kolejnymi rombami z ostrym czwórlistem⁶⁷.

Na górnym chórze, umieszczony był instrument muzyczny w szafie organowej z trójosiowym prospektem. Zbudowany został w pracowni Wilhelma Sauera (†1916) we Frankfurcie nad Odrą, o czym świadczy oryginalna tabliczka znamionowa umieszczona na stole gry. Nadano mu numer katalogowy 97. Był to instrument siedmiogłosowy, z jedną sekcją manualową i jedną pedałową. Posiadał mechanicznąakturę gry i rejestrów. Miech znajdował się w zabudowanej skrzyni, obok szafy organowej. Dyspozycja organów przedstawiała się następująco:

Manual

1. Principal 8`
2. Salicional 8`
3. Gedact 8`
4. Octave 4`
5. Quinte 2 2/3` Octave 2`

Pedał

1. Violon 8`
2. Subbass 16`

Instrument posiadał Vocator – dzwonek kalikancki oraz Pedelcoppel⁶⁸.

Zakończenie budowy tego instrumentu to rok 1866. Organy zamontowano po przebudowie kościoła w latach 1864–1865. Gra na instrumencie uświetniła uroczyste poświęcenie tej ewangelickiej wówczas świątyni, które miało miejsce 29 października 1865 roku⁶⁹. Organista akompaniował do pieśni: *Ein feste Burg ist unser Gott, Herr Jesu Christ, Dich zu uns wend*⁷⁰. W tym czasie Sauer wybudował wiele instrumentów organowych do małych, wiejskich kościołów na terenie Prus. Posiadał też znaczące wykonania: dla berlińskiej, ewangelickiej katedry w dzielnicy Mitte na Wyspie Muzeów, dla katedry płockiej, czy największe wówczas organy świata dla wrocławskiej Hali Stulecia. W diecezji elbląskiej organy tego budowniczego znajdują się w katedrze św. Jana Ewangelisty w Kwidzynie. Czas ich powstania pokrywa się z czasem produkcji instrumentu dla Świętego Gaju. Posiadają one numer katalogowy 94. Sauer promował wówczas romantyczną estetykę brzmieniową, na którą wpływ miał jego nauczyciel – słynny paryski budowniczy organów Aristide

⁶⁷ Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, *Kościół filialny p.w. św. Antoniego Padewskiego w Świętym Gaju*, Nr 6110, SOZ Olsztyn; L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha*, s. 111.

⁶⁸ W. Renkewitz, J. Janca, H. Fischer, *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944*, Bd. II, 2, Köln 2015, s. 677 oraz 689.

⁶⁹ J. Wiśniewski, *Kościół i kaplice*, s. 445–446; A. Urbańska-Szymoszyn, *Święty Gaj – hipotetyczne miejsce śmierci św. Wojciecha*, s. 488.

⁷⁰ <https://musicamsacram.pl/instrumenty/opis/2030-święty-Święty-Gaj-Sanktuarium-sw-Wojciecha>, opr. Bartosz Skop, [dostęp 03.03.2021].

Cavaillé-Coll. Motywem przewodnim firmy Orgelbau było powiedzenie Sauera, zawieszone przy wejściu do pracowni: *Wir loben Gott und lassen ihn walten, bauen neue Orgeln und reparieren die alten*⁷¹. Niestety, organy z kościoła w Świętym Gaju zostały po II wojnie światowej zniszczone i rozkradzione przez żołnierzy armii radzieckiej oraz szabrowników. Zachowała się tylko szafa organowa oraz niekompletny stół gry z klawiszami i włącznikami rejestrowymi (brakuje jednego klawisza i jednego włącznika rejestru). Szczątkowo zachowała się też traktura instrumentu, a także konstrukcja i resztki miecha. Brakuje klawiatury pedałowej, wiatrownicy i piszczałek. W roku 1962 w protokole wizytacji dziekańskiej zanotowano: *jest w możliwym stanie fisharmonium, (...) jest zdewastowany organ*⁷².

W centrum prezbiterium kościoła w Świętym Gaju ustawiony jest neogotycki ołtarz. Posiada on jednokondygnacyjne retabulum szafkowe, ozdobione ruchomymi rzeźbionymi uszakami z ażurowymi rozetkami i krzyżami. Całość zwieńczona jest krzyżem postawionym na wimperdze dekorowanej rozetą i czołgankami. W centrum znajduje się nisza flankowana pilastrami. Do roku 1989 w niszy tej znajdowała się ceramiczna figura św. Antoniego z Padwy z Dzieciątkiem trzymanym na rękach. Figurę przeniesiono na ścianę łuku tęczowego, koło wejścia do zakrystii. Obecnie jest ona uszkodzona (utrącone jest Dzieciątko Jezus). W jej miejsce, w niszy, ustawiono drewniany relikwiarz św. Wojciecha.

Pod koniec 1992 r. Biskup Elbląski Andrzej Śliwiński, na prośbę proboszcza ks. Janusza Kiliana, podjął starania o pozyskanie części relikwii św. Wojciecha z relikwiarza gnieźnieńskiego. W związku z tym wystosował pismo (28 listopada 1992) do Sekretariatu Prymasa Polski w Warszawie⁷³. W odpowiedzi (14 grudnia 1992) kierownik sekretariatu ks. dr Andrzej F. Dziuba poinformował, że *Jego Eminencja Ksiądz Kardynał Prymas wyraził zgodę na użyczenie części relikwii św. Wojciecha, o ile Arcybiskup Metropolita Gnieźnieński nie wniesie zastrzeżeń*⁷⁴. Sprowadzone z Gniezna relikwie św. Wojciecha to paliczek kości jego palca. Dzięki staraniom dziekana ks. prał. Jana Czajkowskiego w pracowni konserwatorskiej w Toruniu wykonany został relikwiarz, którego fundatorami byli kapłani dekanatu dzierzgońskiego⁷⁵. Relikwiarz wyrzeźbiony jest w drewnie lipowym i przedstawia postać świętego w szatach pontyfikalnych. W latach 1995–1996 odwiedził on wszystkie parafie

⁷¹ Sauerorgelbau.de/wir-ueber-uns/ – strona internetowa Firmy W. Sauer Orgelbau seit 1857. [dostęp 02.03.2021]; W.K. Brylla, *Wilhelm Sauer – budowniczy organów*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny” 3(1996), s. 208–210; H-J. Falkenberg, *Der Orgelbauer Wilhelm Sauer 1831–1916. Leben und Werk*, Lauffen 1990.

⁷² AAWO, Teczka obiektu, Kwietniewo, *Protokół wizytacji dziekańskiej w Kwietniewie z dnia 5.09.1962 roku*.

⁷³ AKDE, *Pismo z dnia 28.11.1992, L.dz. 638/92, ks. biskupa elbląskiego Andrzeja Śliwińskiego do Sekretariatu Prymasa Polski w Warszawie, z prośbą o użyczenie relikwii św. Wojciecha*.

⁷⁴ AKDE, *Pismo z dnia 14.12.1992 r., Nr 3746/92/P. Kierownika Sekretariatu Prymasa Polski, ks. dra Andrzeja F. Dziuby do Biskupa Elbląskiego Andrzeja Śliwińskiego, w sprawie użyczenia części relikwii św. Wojciecha*.

⁷⁵ Informacja uzyskana od ks. Antoniego Myjaka, dziekana dzierzgońskiego, w dniu 22.04.2021.

diecezji elbląskiej⁷⁶. Było to przygotowanie diecezjan do uroczystości milenijnych śmierci św. Wojciecha, które rozpoczęły się w kwietniu 1997 roku. W związku z tym powstał Honorowy Komitet Obchodów Milenium św. Wojciecha w województwie elbląskim oraz w diecezji elbląskiej. Honorowymi przewodniczącymi tego gremium zostali: Władysław Mańkut – Wojewoda Elbląski oraz bp Andrzej Śliwiński – Biskup Elbląski. Funkcję przewodniczącego ds. naukowych pełnił prof. dr hab. Przemysław Urbańczyk (Instytut Archeologii i Etnologii PAN). Członkami komitetu zostały 23 osoby (świeccy i duchowni), zajmujące ważne stanowiska w administracji samorządowej oraz kościelnej⁷⁷.

W prezbiterium kościoła w Świętym Gaju, przy ścianie północno-wschodniej, ustawiona jest ambona o cechach neogotyckich. Posiada sam korpus umocowany na drewnianej podstawie. Całość stoi na ośmiobocznym słupie cementowym. Na ambone prowadzi dekorowane sześciostopniowe schody z dwustronnymi poręczami umocowanymi na toczonech tralkach. W dolnej i górnej partii zakończone są parą toczonego słupów. Podstopnie mają wycięty ażurowo motyw czwórliścia, z obustronnie zwężającym się wycięciem, zakończonym czteroramienną gwiazdą.

Zachowały się dwa neogotyckie świeczniki. Mają wysokość ok. 80 cm i są wykonane z metalu. Powstały na przełomie XIX i XX wieku⁷⁸. W latach 70. XX w. zostały przemalowane srebrzanką.

Utraconym zabytkiem ruchomym z kościoła w Świętym Gaju jest rzeźba gotycka *Chrystus w Ogrójcu*. O tym cennym zabytku wspomina Monika Czapska. Ta figura ogrójca to rzeźba drewniana o układzie zbliżonym do *Chrystusa w Ogrójcu* z Muzeum zamkowego w Malborku i z kościoła parafialnego pw. św. Piotra i Pawła w Lidzbarku Warmińskim⁷⁹.

OŁTARZ POŁOWY

Po ustanowieniu Sanktuarium Diecezjalnego i pozyskaniu z Gniezna relikwii św. Wojciecha rozpoczął się w Świętym Gaju ożywiony ruch pielgrzymkowy. Ze

⁷⁶ A. Śliwiński, Biskup Elbląski, *Przesłanie do diecezjan, z racji milenium śmierci świętego Wojciecha*, w: *Kalendarz obchodów milenium świętego Wojciecha w Województwie Elbląskim i w Diecezji Elbląskiej. Kwiecień 1997 rok – kwiecień 1998 rok*, (wydano na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego w Elblągu), Elbląg 1997, s. 2.

⁷⁷ Honorowy Komitet Obchodów Milenium Św. Wojciecha w Województwie Elbląskim i w Diecezji Elbląskiej, w: *Kalendarz obchodów milenium świętego Wojciecha w Województwie Elbląskim i w Diecezji Elbląskiej. Kwiecień 1997 rok – kwiecień 1998 rok*, (wydano na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego w Elblągu), Elbląg 1997, s. 4.

⁷⁸ Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, *Kościół filialny p.w. św. Antoniego Padewskiego w Świętym Gaju*, Nr 6110, SOZ Olsztyn; L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha*, s. 111.

⁷⁹ *Prusy Wschodnie – dokumentacja historycznej prowincji. Zbiory fotograficzne dawnego Urzędu Konserwatora Zabytków w Królewcu*, opr. J. Przyppowski, IS PAN Warszawa 2006, nr 112165; M. Czapska, *Chrystus w Ogrójcu ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku i średniowieczna pobożność pasyjna*, w: *Święci orędownicy. Rzeźba gotycka na zamku w Malborku*. Katalog wystawy, red. M. Czapska, Malbork 2013, s. 75–76; M. Czapska, *Proweniencja figury Chrystusa w Ogrójcu w świetle najnowszych badań technologicznych*, *SE* 15(2014), s. 381–392.

względu na niewielki kościół zaistniała potrzeba zbudowania ołtarza polowego. Ołtarz ten został usytuowany na skraju wsi, wśród drzewostanu, przy rozwidleniu dróg w kierunku Starego Dolna. *Wybór miejsca uzasadniała tradycja historyczna, która wskazuje, że jedną z dróg od strony północno-zachodniej szedł biskup Wojciech, a inną – od północnego-wschodu – nadciągali pogańscy Pomezanowie. Tutaj się spotkali i tutaj doszło do „tragedii” życiowej Świętego Wojciecha*⁸⁰. Na zamówienie Biskupa Warmińskiego Edmunda Piszczka, został w 1990 r. przygotowany w formie koncepcyjnej projekt kaplicy-prezbiterium. Jego usytuowanie planowane było tak, by pielgrzymi biorący udział w uroczystościach i liturgii otoczyli ołtarz ze wszystkich stron. Projekt ten nie został jednak ukończony i zrealizowany.

25 kwietnia 1990 r. kustosz sanktuarium ks. Janusz Kilian otrzymał decyzję Naczelnika Gminy Rychliki⁸¹, o użytkowaniu wieczystym działki budowlanej o powierzchni 0,11 ha oraz działki o powierzchni 0,27 ha na cele katechetyczne i rozbudowę sanktuarium⁸². W ten sposób, w 1991 r. dzięki staraniom ks. Janusza Kiliana i według jego projektu, ołtarz polowy został zbudowany w miejscu symbolicznej śmierci św. Wojciecha. Posiada on konstrukcję żelbetonową, wypełnioną jako ściany przemurowanym kamieniem polnym. Podest ołtarzowy został założony na wysokości ok. 1,5 m., o szerokości ok. 8 m i długości ok. 5 m. Podłoga wyłożona została mrozoodporną płytką ceramiczną o wymiarach 35 × 35 cm, kładzioną na klej. Nad całością na metalowych słupach zbudowano zadaszenie z czterosпадowym dachem. Podest okolony jest drewnianą balustradą z półokrągłaków. Prowadzą na niego dwa zabiegi drewnianych schodów z poręczą, które ustawione zostały symetrycznie przy zewnętrznej ścianie szczytowej ołtarza. W tylnej ścianie znajduje się otwór drzwiowy do wejścia pod całą konstrukcję ołtarza, podpartego na środku słupem wymurowanym z cegły. W 1997 r. u podnóża krzyża ustawionego przy ołtarzu polowym wmurowano tablicę pamiątkową z napisem: *Miejsce męczeńskiej śmierci św. Wojciecha biskupa i męczennika † 23.IV. 997.*

W dniu 31 stycznia 2020 r. podczas zebrania Rady Ekonomicznej Diecezji Elbląskiej podany został komunikat obecnego proboszcza parafii Kwietniewo ks. Piotra Łatacza, dotyczący konieczności naprawy schodów i podestu ołtarza polowego w Świętym Gaju. W związku z tym Biskup Elbląski Jacek Jezierski delegował ks. Andrzeja Starczewskiego (diecezjalnego konserwatora zabytków), by ocenił stan zachowania i wskazał zakres prac związanych z doraźną naprawą⁸³. Wizja lokalna oraz ocena stanu ołtarza została przeprowadzona w dniu 28 lutego 2020 r. w obecności ks. Piotra Łatacza. Oceniono wówczas, że schody drewniane prowadzące na

⁸⁰ J. Wiśniewski, J. Kilian, *Sanktuarium św. Wojciecha*, s. 14.

⁸¹ Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kwietniewie, *Decyzja Naczelnika Gminy Rychliki, Nr 70 192/2/90 z dnia 25 kwietnia 1990, o oddaniu w użytkowanie wieczyste działki budowlanej Nr 91/1 o powierzchni 0,11 ha i działki Nr 92/1 o powierzchni 0,27 ha, na cele katechetyczne i rozbudowę sanktuarium.*

⁸² Tamże, *Akt notarialny Repertorium A Nr 1510/1991, z dnia 18 lutego 1991, wydany przez Państwowe Biuro Notarialne w Elblągu; J. Wiśniewski, J. Kilian, Sanktuarium św. Wojciecha*, s. 15.

⁸³ Archiwum Konserwatora Zabytków Diecezji Elbląskiej, *Pismo Nr 87/2020, z dnia 4. 02. 2020, Wikariusza Generalnego Diecezji Elbląskiej, ks. pralata Walentego Szymańskiego do Księdza Proboszcza mgr. lic. Piotra Łatacza, w sprawie delegowania ks. Andrzeja Starczewskiego, diecezjalnego konserwatora zabytków i przeprowadzenia wizji lokalnej ołtarza polowego w Świętym Gaju.*

ołtarz są zmurzałe, konstrukcyjnie niestabilne, a także niebezpieczne dla wchodzących. Ceramiczne płytki podłogowe, położone na powierzchni ołtarza, w wielu miejscach są odspojone od podłoża i mają wypłukane fugowania. Żelbetonowe słupy konstrukcyjne i ściany ceglane – pierwotnie otynkowane – posiadają obecnie wiele ubytków tynku spowodowanych zalewaniem wód opadowych. Balustrada z półokrągłaków drewnianych wygląda na zdrową (w 2019 r. była przemalowana środkiem drewnochronnym). Konstrukcja metalowa i zadaszenie są w stanie dobrym. Natomiast aleja prowadząca do ołtarza wyłożona kostką betonową posiada pewne nierówności i przerośnięta jest drobną roślinnością.

W pierścieniu okalającym teren ołtarza polowego, na drewnianych słupach znajdują się płaskorzeźbione stacje drogi krzyżowej. Zostały wyrzeźbione przez ojca Kazimierza i syna Bernarda Juszczaków z Bronowa koło Susza. Bernard jest autorem pierwszych trzech stacji, Kazimierz – pozostałych. Inspiracją poszczególnych scen były reliefy z Drzwi gnieźnieńskich⁸⁴. Stacje drogi krzyżowej ustawiono i poświęcono w sierpniu 1990 roku⁸⁵.

W ramach prac naprawczych przy ołtarzu polowym w krótkim czasie i niewielkim nakładem finansowym trzeba wykonać:

- nowe, jedne schody z poręczą, prowadzące na ołtarz polowy, wykonane z metalu nierdzewnego,
- zdjęcie starych tynków ze słupów konstrukcyjnych ołtarza i założenie nowych,
- rozważyć wymianę podłogi ułożonej z płytek ceramicznych, zastępując je płytami granitowymi,
- rozważyć podparcie konstrukcyjne podłogi, zwłaszcza gdy zostanie zamontowany ołtarz i ambonka granitowa (ofiarowane przez ks. Janusza Kiliana z kościoła Miłosierdzia Bożego z Kwidzyna), od spodu należałoby podeprzeć czeremcha słupkami wymurowanymi z cegieł na fundamencie.

Wskazaną rzeczą w przyszłości jest opracowanie architektoniczne całości założenia, zarówno nowego ołtarza, stacji drogi krzyżowej oraz alei do nich prowadzących, wraz z małą architekturą i zielenią⁸⁶.

DOM PIELGRZYMA

W okresie międzywojennym w Świętym Gaju było kilka reprezentacyjnych domów wiejskich, tzw. podcieniowych, charakterystycznych dla krajobrazu Żuław⁸⁷. Wsparta na zdobnych słupach konstrukcyjnych sporych rozmiarów wystawka, przylegała do ściany szczytowej lub bocznej tego typu budynku. Jej ściana szczy-

⁸⁴ L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha*, s. 111; L. Słodownik, *Dawne wsie pasłęckie*, s. 609; także: Informacja uzyskana od ks. kan. Janusza Kiliana, dziekana kwidzyńskiego, w dniu 25.05.2021.

⁸⁵ J. Wiśniewski, J. Kilian, *Sanktuarium św. Wojciecha*, s. 14.

⁸⁶ Archiwum Konserwatora Zabytków Diecezji Elbląskiej, *Pismo z dnia 01.03.2020, ks. Andrzeja Starczewskiego diecezjalnego konserwatora zabytków do Księdza Biskupa Elbląskiego Jacka Jezierskiego, dotyczące wizji lokalnej ołtarza polowego w Świętym Gaju – dokumentacja opisowo-fotograficzna*.

⁸⁷ L. Słodownik, *Dawne wsie pasłęckie*, s. 608.

towa dekorowana była efektownym układem konstrukcji ryglowej tzw. *fachwerki*. Podcień wykorzystywany był jako pokój letni, miejsce spotkań modlitewnych lub magazyn⁸⁸. Po 1945 r. pomimo szczególnych walorów architektonicznych oraz estetycznych tych budynków, nie zostały objęte ochroną. Bogactwo detalu, artyzm ciesielski, niemieckie inskrypcje, były traktowane obojętnie i popadały w ruinę⁸⁹. Nie chronił ich nawet wpis do rejestru zabytków, dokonany w latach 60.–70. XX wieku⁹⁰. Po II wojnie we wsi zachował się tylko jeden dom podcieniowy. Na początku lat 90. XX w. wymagał prac budowlano-remontowych. Parafia rozpoczęła starania, by go kupić od prywatnego właściciela i przystosować na dom pielgrzyma. Właściciel wystawił jednak mocno zawyżoną cenę i w związku z tym, pomysł ten nie został zrealizowany. Dlatego w 1999 r. został zbudowany całkowicie nowy dom na potrzeby pielgrzymów odwiedzających sanktuarium św. Wojciecha⁹¹. Powstał dzięki staraniom proboszcza ks. Jacka Neumanna (ust. 1996–1999)⁹². Projekt był współfinansowany ze środków Unii Europejskiej oraz budżetu państwa. Obecnie dom pielgrzyma, po przeprowadzeniu prac remontowych, będzie mógł zakwaterować ok. 20–30 osób. Przy obiekcie znajduje się też pole namiotowe.

ZAKOŃCZENIE

Dla większości mieszkańców Świętego Gaju, wieś ta w połowie XX w. stała się nowym miejscem do życia. Jest ona oddalona od rodzinnych stron, tych którzy jako repatrianci przybyli po zakończeniu II wojny światowej. Nie była to akcja spontaniczna, ale zaplanowana i przeprowadzona zgodnie z wytycznymi Ministerstwa Ziemi Odzyskanych, pod rządami Władysława Gomułki. Zostały do tego powołane instytucje: Państwowy Urząd Repatriacyjny, Biuro Studiów Przesiedleńczych i Komitety Przesiedleńcze. Akcja była prowadzona według dwóch kryteriów. Po pierwsze: ludność miała być osadzona w miejscach o podobnych warunkach geograficznych do miejsca pochodzenia. Po drugie zakładano osadzanie ludności grupami pochodzącymi z tego samego obszaru. Oba te kryteria miały przyspieszyć proces adaptacji do nowych warunków⁹³.

⁸⁸ J. Stankiewicz, *Zabytki budownictwa i architektury na Żuławach*. (Na marginesie przeprowadzonej w latach 1955–1956 lustracji zabytków), „Rocznik Gdański” 15–16(1956–1957), s. 511–540; J. Domino, *Domy na Żuławach, w: Na polderach i w podcieniach – krajobraz i architektura Żuław*, Nowy Dwór Gdański 2013, s. 3–70; A. Januszajtis, *Dawni Żuławiacy na co dzień i od święta*, w: *Rocznik Żuławski*, red. G. Gola, M. Opitz, Nowy Dwór Gdański 2008, s. 70.

⁸⁹ P. Mikołajczak, *Detale architektoniczne na terenie Żuław Elbląskich*, w: *Krajobraz kulturowy i społeczny Żuław Elbląskich*, red. A.W. Brzezińska, U. Wróblewska, P. Szweica, Poznań 2010, s. 135–151.

⁹⁰ J. Domino, *Domy podcieniowe na Żuławach Elbląskich i Wysoczyźnie Elbląskiej*, (komunikat wygłoszony na: Ogólnopolska konferencja *Oleńdrzy i ich dziedzictwo w Polsce. Historia, stan zachowania, ochrona*. Toruń, 11–13 października 2001 r.), „Rocznik Elbląski” 20(2006), s. 47–57.

⁹¹ L. Słodownik, *Dawne wsie pasłęckie*, s. 609.

⁹² A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie*, s. 202; L. Słodownik, *Kościół św. Wojciecha*, s. 111.

⁹³ B. Stańda, *Wojna o kota czyli o problemach towarzyszących kształtowaniu się nowych społeczności na Żuławach Elbląskich*, w: *Krajobraz kulturowy i społeczny Żuław Elbląskich*, red. A.W. Brzezińska, U. Wróblewska, P. Szweica, Poznań 2010, s. 16–17.

Historia tego miejsca nie zaczęła się w 1945 roku, ale sięga czasów znacznie odleglejszych, których poznawanie i próba zrozumienia jest doświadczeniem teraźniejszości. Zaszczepienie w tą nową „małą ojczyznę” jest także wyrazem szacunku dla dziedzictwa kulturowego i jednocześnie zadaniem inspirującym, by to dziedzictwo strzec, poznawać i przekazywać następnym pokoleniom. Święty Wojciech, biskup i męczennik, który w 997 r. poniósł śmierć męczeńską za wiarę, którą głosił, niech będzie inspiracją dla tradycji tego miejsca; Świętego Gaju i sanktuarium diecezjalnego, które obchodzi 35 rocznicę ustanowienia.

SANKTUARIUM DIECEZJALNE ŚWIĘTEGO WOJCIECHA, BISKUPA I MĘCZENNICA W ŚWIĘTYM GAJU

STRESZCZENIE

W 997 r. grupa misjonarzy na czele z pochodzącym z Czech bp. Wojciechem udała się do Prusów z misją ewangelizacyjną. Misja ta zakończyła się męczeńską śmiercią Wojciecha (23 kwietnia 997). Stało się to w okolicach Świętego Gaju, w miejscu pruskiego grodu Cholin.

Wieś Święty Gaj otrzymała lokację 17 kwietnia 1324 r. od krzyżackiego komtura dzierzgońskiego Luthera von Braunschweig. Pierwsza kaplica została zbudowana w tym miejscu latach 1299–1324, a pod koniec XIV w. podjęto jej przebudowę. W XVI w. w wyniku Reformacji kościół przejęli protestanci. W 1861 r. świątynia spłonęła w wyniku uderzenia pioruna. Zachowały się dolne partie muru oraz granitowa chrzcielnica. W latach 1864–1865 kościół odbudowano na starych fundamentach, nadając mu styl neogotycki. Postawiono też muryrowaną wieżę, dobudowano trójboczne prezbiterium, przebudowano szczyt zachodni oraz szczyt zakrystii. Pracami tymi kierował pastor z Kwietniewa Edward Anderson († 1872). Nowa świątynia została poświęcona 29 października 1865 roku. Po II wojnie światowej kościół przejęła wspólnota katolicka, która należała wówczas do diecezji warmińskiej, a od 1992 roku do diecezji elbląskiej.

Artykuł opisuje dzieje kościoła i sanktuarium w Świętym Gaju, jego architekturę, wyposażenie, a także obiekty, które powstały w ostatnim czasie w jego obrębie: ołtarz polowy i dom pielgrzyma. W 2021 r. mija 35 lat od ustanowienia Sanktuarium Diecezjalnego św. Wojciecha Biskupa i Męczennika w Świętym Gaju.

DIOCESAN SANCTUARY OF SAINT ADALBERT, BISHOP AND MARTYR IN HEILIGENWALDE

SUMMARY

In 997, a group of missionaries led by the Czech bishop Adalbert set out on an evangelising journey to Prussia. This mission ended with Adalbert's martyrdom (23 April 997). It happened near Heiligenwalde (Święty Gaj), on the site of the Prussian fortress of Cholinum.

The village of Heiligenwalde was founded on 17 April 1324 by Luther of Brunswick, the Teutonic Order Comtur of Christburg (Dzierzgon). The first chapel was built on this site between 1299 and 1324 and rebuilt at the end of the 14th century. In the 16th century, the church was taken over by the Protestants in the course of the Reformation. In 1861, the church burned down as a result of a lightning strike. The lower parts of the wall and the granite baptismal font have been preserved. In 1864–1865, the church was rebuilt on the old foundations and given a neo-Gothic style. A brick tower was erected, a three-sided presbytery was added and the west gable and the gable of the vestry were rebuilt. These works were directed by Edward Anderson († 1872), a pastor from Königlich Blumenau (Kwietniewo). The new church was consecrated on 29 October 1865. After the Second World War the church was taken over by the Catholic parish, which then belonged to the Diocese of Warmia (Ermland) and since 1992 to the Diocese of Elbląg.

The article describes the history of the church and the sanctuary in Heiligenwalde, its architecture, its furnishings, and the buildings recently erected on its grounds: the field altar and the pilgrims' house. The year 2021 marks the 35th anniversary of the establishment of the diocesan shrine of the Holy Bishop and Martyr Adalbert in Heiligenwalde.

DIÖZESANWALLFAHRTSORT DES HEILIGEN ADALBERT, BISCHOF UND MÄRTYRER IM HEILIGENWALDE

ZUSAMMENFASSUNG

Im Jahr 997 begab sich eine Gruppe von Missionaren unter der Leitung des tschechischen Bischofs Adalbert auf eine Evangelisierungsreise nach Preußen. Diese Mission endete mit dem Märtyrertod Adalberts (23. April 997). Es geschah in der Nähe von Heiligenwalde (Święty Gaj), an der Stelle der preußischen Festung Cholinum.

Das Dorf Heiligewalde wurde am 17. April 1324 von Luther von Braunschweig, dem Deutschordenskomtur von Christburg, gegründet. Die erste Kapelle wurde an dieser Stelle zwischen 1299 und 1324 erbaut und Ende des 14. Jahrhunderts wieder aufgebaut. Im 16. Jahrhundert wurde die Kirche im Zuge der Reformation von den Protestanten übernommen. Im Jahr 1861 brannte die Kirche infolge eines Blitzschlags nieder. Die unteren Teile der Mauer und das Taufbecken aus Granit sind erhalten geblieben. In den Jahren 1864–1865 wurde die Kirche auf den alten Fundamenten wieder aufgebaut und erhielt einen neugotischen Stil. Es wurde ein Backsteinturm errichtet, ein dreiseitiges Presbyterium angebaut und der Westgiebel und der Giebel der Sakristei wurden umgebaut. Diese Arbeiten wurden von Edward Anderson († 1872), einem Pastor aus Königlich Blumenau (Kwietniewo), geleitet. Die neue Kirche wurde am 29. Oktober 1865 eingeweiht. Nach dem Zweiten Weltkrieg wurde die Kirche von der katholischen Gemeinde übernommen, die dann zur Diözese Ermland und seit 1992 zur Diözese Elbląg gehörte.

Der Artikel beschreibt die Geschichte der Kirche und des Wallfahrtsorts im Heiligenwalde, ihre Architektur, ihre Ausstattung sowie die Gebäude, die kürzlich auf ihrem Gelände errichtet wurden: den Feldaltar und das Pilgerhaus. Das Jahr 2021 markiert den 35. Jahrestag der Errichtung des Diözesanwallfahrtsorts des Heiligen Bischofs und Märtyrers Adalbert im Heiligenwalde.

BIBLIOGRAFIA**Źródła archiwalne****Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (AAWO),*****Teczka obiektu, Kwietniewo:***

- *Pismo z dnia 5. 11. 1951 r., ks. Alfonsa Kurowskiego, proboszcza w Rychlikach do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pasłęku, w sprawie wydzielania nieruchomości na cele Kościoła Rzymskokatolickiego.*
- *Pismo Nr R. U. 2–20/51, z dnia 9. 11. 1951 r., Kierownika Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Pasłęku, do ks. Alfonsa Kurowskiego, proboszcza w Rychlikach, w sprawie wydzielania nieruchomości na cele Kościoła Rzymskokatolickiego.*
- *Pismo Nr 3854/57, z dnia 4. 11. 1957 r., Kurii Biskupiej Diecezji Warmińskiej w Olsztynie do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie, w sprawie utworzenia samodzielnej parafii w Kwietniewie.*
- *Pismo Nr W1/179/57, z dnia 27. 11. 1957 r., Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie do Kurii Biskupiej Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, w sprawie utworzenia samodzielnej parafii w Kwietniewie, podpisane przez Kierownika Wydziału do spraw Wyznań I. Topczewskiego.*
- *Protokół wizytacji dziekańskiej w Kwietniewie z dnia 5. 09. 1962 roku, przeprowadzonej przez ks. Kazimierza Cyganka, dziekana pasłęckiego.*
- *Protokół z wizytacji kanonicznej przeprowadzonej w dniach 27–28 kwietnia 1963 roku w Kwietniewie, przez ks. bpa dr. Jana Obląka, sufragana olsztyńskiego.*
- *Pismo, z dnia 3. 11. 1967 r., ks. Witolda Borzyna do J. Ex. Ks. Bp. Józefa Drzazgi Ordynariusza Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, w sprawie zwolnienia ze świadczeń na potrzeby diecezji.*
- *Protokół wizytacji dziekańskiej w Kwietniewie z dnia 16. 11. 1968 roku, przeprowadzonej przez ks. Kazimierza Cyganka, dziekana pasłęckiego.*
- *Dekret erekcji parafii przy kościele pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża św. w Kwietniewie, pow. Pasłęk, podpisany: ks. bp Józef Drzazga, Administrator Apostolski Diecezji Warmińskiej, z dnia 15. 12. 1971.*
- *Protokół wizytacji kanonicznej, przeprowadzonej w dniach 31. 08 i 1. 09. 1974 r. w parafii Kwietniewo, dekanat dzierzgoński, przez Księdza Dr. Józefa Drzazgę, Ordynariusza Diecezji Warmińskiej, z dnia 10. 12. 1974.*

Archiwum Kurii Diecezjalnej w Elblągu (AKDE)***Teczka obiektu, Święty Gaj:***

- *Pismo z dnia 28. 11. 1992, L.dz. 638/92, ks. biskupa elbląskiego Andrzeja Śliwińskiego do Sekretariatu Prymasa Polski w Warszawie, z prośbą o użyczenie relikwii św. Wojciecha.*
- *Pismo z dnia 14. 12. 1992 r., Nr 3746/92/P. Kierownika Sekretariatu Prymasa Polski, ks. dra Andrzeja F. Dziuby do Biskupa Elbląskiego Andrzeja Śliwińskiego, w sprawie użyczenia części relikwii św. Wojciecha.*

Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Kwietniewie (APK)

- *Decyzja Naczelnika Gminy Rychliki, Nr 70 192/2/90 z dnia 25 kwietnia 1990, o oddaniu w użytkowanie wieczyste działki budowlanej Nr 91/1 o powierzchni 0,11 ha i działki Nr 92/1 o powierzchni 0,27 ha, na cele katechetyczne i rozbudowę sanktuarium.*

- *Akt notarialny Repertorium A Nr 1510/1991, z dnia 18 lutego 1991, wydany przez Państwowe Biuro Notarialne w Elblągu.*

Archiwum Konserwatora Zabytków Diecezji Elbląskiej (AKZDE)

- *Pismo Nr 87/2020, z dnia 4.02.2020, Wikariusza Generalnego Diecezji Elbląskiej, ks. prałata Walentego Szymańskiego do Księdza Proboszcza mgr. lic. Piotra Łatacza, w sprawie delegowania ks. Andrzeja Starczewskiego, diecezjalnego konserwatora zabytków i przeprowadzenia wizji lokalnej ołtarza polowego w Świętym Gaju.*
- *Pismo z dnia 01.03.2020, ks. Andrzeja Starczewskiego diecezjalnego konserwatora zabytków do Księdza Biskupa Elbląskiego Jacka Jezierskiego, dotyczące wizji lokalnej ołtarza polowego w Świętym Gaju – dokumentacja opisowo-fotograficzna.*
- *Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół filialny p.w. św. Antoniego Padewskiego w Świętym Gaju, Nr 6110, SOZ Olsztyn, założona we wrześniu 1995 r. przez mgr. Mirosława Jonakowskiego.*

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk (IS PAN),

- *Prusy Wschodnie – dokumentacja historycznej prowincji. Zbiory fotograficzne dawnego Urzędu Konserwatora Zabytków w Królewcu, opr. Jan Przytkowski, Warszawa 2006, nr 112165.*

Źródła prawa państwowego

- *Dziennik Ustaw (Dz.U.) 1946, nr 49, poz. 279 – dział II, rozdział I, art. 7.1, pkt 4, Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska.*
- *Monitor Polski (M.P.) z 1947, Nr 111, poz. 719, Rozporządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 1 lipca 1947 r. o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości § 1. Na podstawie art. 2 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. o ustalaniu nazw miejscowości i o numeracji nieruchomości (Dz.U.R.P. Nr 94, poz. 850) oraz art. 2 dekretu z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie ziem odzyskanych (Dz.U.R.P. Nr 51, poz. 295), ustala się w brzmieniu polskim nazwy oraz pisownię miejscowości podanych w § 1. Podpisali: Minister Administracji Publicznej Edward Osóbka-Morawski, Minister Ziem Odzyskanych w/z J. Dubiel.*

Źródła prawa kościelnego

- *DECRETUM, Warszawa, dnia 9.V. 1986, N. 1351/86/P, w: Warmińskie Wiadomości Diecezjalne, Dekrety Prymasa Polski, dotyczące kościoła w Świętym Gaju, Nr 2–3, Olsztyn 1986, s. 70.*
- *DEKRET, Warszawa, dnia 9.V. 1986, N. 1352/86/P, w: Warmińskie Wiadomości Diecezjalne, Dekrety Prymasa Polski, dotyczące kościoła w Świętym Gaju, Nr 2–3, Olsztyn 1986, s. 70.*
- *DEKRET, Warszawa, dnia 9.V. 1986, N. 1353/86/P, w: Warmińskie Wiadomości Diecezjalne, Dekrety Prymasa Polski, dotyczące kościoła w Świętym Gaju, Nr 2–3, Olsztyn 1986, s. 70*

Relacje ustne

- *Relacja ks. prał. Adama Tylutkiego, z wywiadu przeprowadzonego przez autora, dnia 24.02.2021.*
- *Relacja ks. kan. Janusza Kiliana, z wywiadu przeprowadzonego przez autora, dnia 02.03.2021.*

- Informacje uzyskane od ks. kan. Antoniego Myjaka, dziekana dzierzgońskiego, w dniu 22.04.2021.
- Informacje uzyskane od ks. kan. Janusza Kiliana, dziekana kwidzyńskiego, w dniu 25.05.2021.

Literatura

- Boetticher A., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, 3 Heft*, Königsberg 1893, s. 11.
- Brylla W.J., *Wilhelm Sauer – budowniczy organów*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 3(1996), s. 208–210.
- Czapska M., *Chrystus w Ogrójcu ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku i średnio-wieczna pobożność pasyjna*, w: *Święci orędownicy. Rzeźba gotycka na zamku w Malborku. Katalog wystawy*, red. M. Czapska, Malbork 2013, s. 75–76.
- Czapska M., *Proweniencja figury Chrystusa w Ogrójcu w świetle najnowszych badań technologicznych*, *SE* 15(2014), s. 381–392.
- Domino J., *Domy podcieniowe na Żuławach Elbląskich i Wysoczyźnie Elbląskiej*, (Komunikat wygłoszony na: Ogólnopolska konferencja *Olędrzy i ich dziedzictwo w Polsce. Historia, stan zachowania, ochrona*. Toruń, 11–13 października 2001 r.), *RE* 20(2006), s. 47–57.
- Domino J., *Domy na Żuławach*, w: *Na polderach i w podcieniach – krajobraz i architektura Żuław*, Nowy Dwór Gdański 2013, s. 3–70.
- Dyrka M., *Komunikat z przebiegu prac konserwatorskich drewnianych elementów konstrukcyjnych drogi – grobli ze Świętego Gaju*, w: *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1, Warszawa 1998, s. 109–139.
- Falkenberg H.J., *Der Orgelbauer Wilhelm Sauer 1831–1916. Leben und Werk*, Lauffen 1990.
- Honorowy Komitet Obchodów Milenium Św. Wojciecha w Województwie Elbląskim i w Diecezji Elbląskiej, w: *Kalendarz obchodów milenium świętego Wojciecha w Województwie Elbląskim i w Diecezji Elbląskiej. Kwiecień 1997 rok – kwiecień 1998 rok*, (wydano na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego w Elblągu), Elbląg 1997, s. 4
- Januszajtis A., *Dawni Żuławiacy na co dzień i od święta*, w: *Rocznik Żuławski*, red. G. Gola, M. Opitz, Nowy Dwór Gdański 2008, s. 68–73.
- Jankiewicz-Brzostowska M., *Misja pruska św. Wojciecha według prof. Stanisława Mielczarskiego*, *SE* 3(2001), s. 67–75.
- Józefczyk M., *Elbląg i okolice 1937–1956. Chrześcijaństwo w tyglu dwu totalitaryzmów*, Elbląg 1998.
- Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2, *Słownik*, Olsztyn 2007.
- Kwietniewo, w: *Rocznik Diecezji Warmińskiej*, opr. J. Cymbała, red. W. Szymański, Olsztyn 1985, s. 155.
- Miałdun J., *Wykorzystanie fotogrametrii w archeologicznych badaniach drewniano-ziemnej drogi odkrytej w dolinie rzeki Dzierżgoń w okolicy Świętego Gaju*, w: *Adalbertus, Wyniki programu badań interdyscyplinarnych. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1, Warszawa 1998, s. 99–106.
- Mielczarski S., *Misja pruska świętego Wojciecha*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych, Seria Monografie nr 26, Gdańsk 1967.
- Mikołajczak P., *Detale architektoniczne na terenie Żuław Elbląskich*, w: *Krajobraz kulturowy i społeczny Żuław Elbląskich*, red. A.W. Brzezińska, U. Wróblewska, P. Szwieca, Poznań 2010, s. 135–151.

- Oblak J., *Rocznik Diecezji Warmińskiej 1974*, Olsztyn 1974.
- Paradowska M., Urbańska A., *Kult św. Wojciecha w wybranych regionach Polski północnej ze szczególnym uwzględnieniem Świętego Gaju*, w: *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1, Warszawa 1998, s. 279–308.
- Polak K., *Zagadnienia historyczne*, w: *Program prac konserwatorskich i restauratorskich elewacji kościoła p.w. św. Wojciecha w Świętym Gaju*, opr. *Konserwacja Dziel Sztuki* – K. Polak, Toruń 2018, s. 4.
- Powierski J., *Śmierć św. Wojciecha i jej miejsce w starszych źródłach*, *KMW* nr 3, 1993, s. 375–389.
- Preussisches Urkundenbuch*, Bd. II, 1. Heft bearb. M. Hein – E. Maschke, 2, 3, 4 Heft bearb. M. Hein, Königsberg 1932–1939.
- Renkewitz W., Janca J., Fischer H., *Geschichte der Orgelbaukunst in Ost- und Westpreussen von 1333 bis 1944*, Bd II, 2, Köln 2015.
- Sadowska-Topór J., „*Pomosty*” w dolinie rzeki Dzierżoń na podstawie badań archeologicznych z lat 1994–1996, w: *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1, Warszawa 1998, s. 87–97.
- Słodownik L., *Kościół św. Wojciecha w Świętym Gaju*, *SE* 3(2001), s. 108–111.
- Słodownik L., *Dawne wsie pastęckie i elbląskie*, Elbląg 2021.
- Stankiewicz J., *Zabytki budownictwa i architektury na Żuławach. (Na marginesie przeprowadzonej w latach 1955–1956 lustracji zabytków)*, „*Rocznik Gdański*” 15–16(1956–1957), s. 511–540.
- Szymoszyn A., *Bohater religijny w świętej przestrzeni. Kult św. Wojciecha na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań 2010.
- Śliwiński A., *Biskup Elbląski, Przesłanie do diecezjan, z racji milenium śmierci świętego Wojciecha*, w: *Kalendarz obchodów milenium świętego Wojciecha w Województwie Elbląskim i w Diecezji Elbląskiej. Kwiecień 1997 rok – kwiecień 1998 rok (wydano na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego w Elblągu)*, Elbląg 1997, s. 2.
- Święty Gaj, w: *Słownik Nazw Geograficznych Polski Zachodniej i Północnej według uchwał Komisji Ustalania Nazw Miejscowych, pod przewodnictwem Stanisława Srokowskiego*, red. S. Rospond, Wrocław – Warszawa 1951, s. 153.
- Urbańczyk P., *Misja pruska św. Wojciecha w świetle wyników programu „Adalbertus”*, w: *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1, Warszawa 1998, s. 23–34.
- Urbańska-Szymoszyn A., *Święty Gaj – hipotetyczne miejsce śmierci św. Wojciecha i nowe miejsce jego kultu*, w: *Miejsca pamięci – pradzieje, średniowiecze i współczesność*, red. B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski, Biskupin – Wrocław 2015, s. 485–497.
- Ważny T., *Badania dendrochronologiczne pomostów w Świętym Gaju i Nowcu, woj. elbląskie*, w: *Adalbertus. Wyniki programu badań interdyscyplinarnych. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie*, red. P. Urbańczyk, t. 1, Warszawa 1998, s. 99–107.
- Wiśniewski J., *Zarys dziejów diecezji pomezańskiej (1243–1525–1821)*, *SPełp* XXI(1990), s. 113–216.
- Wiśniewski J., Kilian J., *Sanktuarium Św. Wojciecha w Świętym Gaju*, Elbląg 1992.
- Wiśniewski J., *Kościóły i kaplice na terenie byłej diecezji pomezańskiej 1243–1821 (1992)*, cz. 1, 2, Elbląg 1999.
- Wojtkowski J., *Kościóły ewangelickie przejęte do kultu katolickiego od 1945 r. w warmińskiej części diecezji elckiej i elbląskiej*, w: *WWA*, Nr 27, Olsztyn 1997, s. 93–97.

Zmiany personalne do 6 listopada 1974, w: *WWD*, Nr 6, Olsztyn 1974, s. 280–282.

Żywoł Świętego Wojciecha, Biskupa i Męczennika, w: *Żywoty Świętych Pańskich na wszystkie dnie roku. Opracowane podług ks. Piotra Skargi T.J., Ojca Prokopa, Kapucyna, Ojca Bitschnaua, Benedyktyna i innych wybitnych autorów*, Mikołów – Warszawa 1910, s. 381–382.

Strony internetwe

- <https://musicamsacram.pl/instrumenty/opis/2030-święty-Gaj-Sanktuarium-sw-Wojciecha>, opr. Bartosz Skop, [dostęp 03.03.2021].
- Sauerorgelbau.de/wir-ueber-uns/ - strona internetowa firmy W. Sauer Orgelbau seit 1857. [dostęp 02.03.2021].